

ВНЕСОК АКАДЕМІКА ОЛЕКСИ НОВИЦЬКОГО В ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ ЗАМКУ КНЯЗІВ ОСТРОЗЬКИХ У СТАРОКОСТЯНТИНОВІ

Олекса Новицький у Кабінеті Мистецтва ВУАН. 1920 роки.

Збереження національної історико-культурної спадщини завжди перебувало в центрі уваги очолюваного академіком Олексом Новицьким Всеукраїнського археологічного комітету. Надбання минулих поколінь поступово зникали під впливом неблаганного часу, та частіше в 20–30 рр. це відбувалось з вини місцевих владних і господарських органів.

Неабияке занепокоєння вчених викликав стан нерухомих пам'яток Поділля. Так, на пленарному засіданні ВУАКу 13 вересня 1926 року видатний вчений і музейник Данило Щербаківський, доповідаючи про стан охорони пам'яток на Поділлі та Волині, охарактеризував його як жахливий¹. Здавалось, що найбільша небезпека із закінченням громадянської війни минула. Та нігілістичне ставлення до надбань минулого місцевих органів влади призвело до того, що в 1923 – 1926 рр. було зруйновано палац Яблоновських, башту Бернардинів у Заславлі тощо. Якщо пам'ятки церковної архітектури ще певною мірою вдавалось зберегти, передаючи їх у корис-

тування релігійних громад, то пам'ятки цивільного та фортифікаційного будівництва нерідко розглядались владою як джерело поповнення фондів будівельного матеріалу.

Розуміючи небезпеку нищення згаданої категорії пам'яток, Олекса Новицький, як голова ВУАКу налагоджував зв'язок з працівниками місцевих музеїв та краєзнавцями, створивши мережу уповноважених. Це дозволило не тільки своєчасно мати інформацію з місць про загрозу руйнувань, а й оперативно впливати на ситуацію, використовуючи авторитет Всеукраїнського археологічного комітету.

Серед таких добровільних помічників ВУАКу можна назвати Володимира Кочубея. Народився він 1888 року в родині селянина-хлібороба на Шепетівщині. Склавши іспити за вчительську семінарію та інституту, тривалий час працював у школах.

До першої світової війни активно співробітничав у Науковому товаристві дослідників Волині, був кореспондентом періодичних видань. Після громадянської війни вів активну краєзнав-

чу роботу на Шепетівщині. 1926 року організував Шепетівський округовий музей у Славуті, що здійснював наукове дослідження округи, зумів зацікавити необхідністю охорони пам'яток місцеві владні та господарські структури.

В.Кочубей був серед фундаторів Шепетівського наукового товариства при ВУАН. До того ж, як уповноважений ВУАКу та Київської красної інспектури з охорони пам'яток культури на Шепетівщині, брав участь в археологічних експедиціях 1927 та 1928 рр., як самостійно, так і під керівництвом відомого археолога С.Гамченка².

У своєму звіті про роботу за 1927 рік Володимир Іванович зазначав, що головним "шкідником" пам'яток є місцеві ради, що перетворюють надбання минулого на купи цегли.

Зорганізувавши в районах округу роботу десяти уповноважених, він вчасно отримав інформацію про початок руйнування мурів замку князів Острозьких в Старокостянтиніві наприкінці грудня 1926 року³. В листі до ВУАКу 23 січня 1927 р. В.Кочубей повідомляв, що з метою охорони мурів замку було заявлено протест до Старокостянтинівського райвиконкому, доручено райуповноваженому з охорони пам'яток культури Войтусевичу взяти зазначені мури під охорону, про що скласти відповідний акт. І коли питання про охорону замку порушили перед президією Шепетівського окрвиконкому, руйнування було припинено⁴.

В зв'язку з цією інформацією О.Новицький від імені ВУАКу звернувся 3 лютого 1927 р. до Старокостянтинівського РВК та до Київської красної інспектури охорони пам'яток з метою привернути увагу до стану замку.

Дещо пізніше ВУАК повідомив Шепетівський ОВК, що фортецю-замок князів Острозьких включено до числа найвидатніших пам'яток української старовини, що мають ремонтуватись в першу чергу⁵. Одночасно Археологічний комітет просив скласти кошторис на проведення ремонту і негайно надіслати до ВУАКу.

Здавалось загроза минула, та вже в березні, під час перевірки стану взятих під охорону будівель замку, виявилось, що відділ місцевого господарства продовжує руйнування мурів і підземних ходів замку. Про це було складено відповідного акта та сфотографовано наслідки руйнації.

Складений В.Кочубеєм в присутності представника РВК Короля документ зафіксував, що за час з 3 лютого до 16 березня мурована стіна, що тягнеться поміж замком і містом частково зруйнована, замкова башта біля цієї стіни розібрана - залишилась тільки одна стіна, яку в момент складання акту продовжували руйнувати робітники.

Після зруйнування зазначеної башти витягувався камінь з фундаменту та розкопано підземні ходи⁶. В листі до ВУАКу 29 березня В.Кочубей повідомив, що він звернувся до ОВК

з вимогою притягати винних до відповідальності та попередити райвиконкоми про неприпустимість руйнування пам'яток⁷.

В свою чергу ВУАК звернувся до Київського крайового інспектора з охорони пам'яток Ф.Ернста з проханням вжити найрішучіших заходів, задля припинення вандалізму. Тоді ж постало питання про терміновий ремонт. Але у відповідь на прохання О.Новицького та його колега, голова Старокостянтинівської міської ради повідомив 19 квітня, що рада немає можливості та коштів на складання кошторису для ремонту пам'ятки. З огляду на таке небезпечне затягування справи, ВУАК листом за підписами Новицького та вченого секретаря М.Рудинського наполягав на складанні кошторису в найзагальніших цифрах, тим більше, що це не вимагало додаткових видатків, ні великого часу⁸.

На той час вдалося припинити руйнування унікальної пам'ятки та, безперечно, вирішальне значення для її збереження мала постановою РНК УСРР від 15 січня 1929 р. про оголошення замку князів Острозьких у Старокостянтиніві державним історико-культурним заповідником⁹. Завідувачем заповідника було призначено В.Кочубея.

Після цього постало питання про детальне дослідження унікального комплексу будов замку-фортеці. І в цьому випадку Олекса Петрович Новицький взаємодіяв з В.Кочубеєм. Прослідкувати наукові і особисті зв'язки двох пам'яткоохоронців можна за їхнім листуванням.

Так, 4 січня 1920 р. О.Новицький в листі до В.Кочубея пропонував обміркувати спільно план мистецьких дослідів на Шепетівщині та висловив свою зацікавленість дослідженням, перш за все, архітектури фортеці¹⁰.

Вже в березні 1930 р., напередодні археологічного сезону, всі формальні питання з видачею відкритого листа на дослідження в Старокостянтиніві були узгоджені в Українці та ВУАКові, про що і повідомив 30 березня у Славуту О.Новицький¹¹.

У листі від 12 червня Олекса Петрович висловив намір приїхати для дослідів 20 червня з розрахунком, що вони займуть близько двох тижнів. В цьому ж листі він писав про свої завдання в Старокостянтиніві: "Мені треба зробити проміри замку, сфотографувати його більш детально, ніж у тих знімках, що я тепер маю, дещо зарисувати. Гадаю що і за тиждень це можна зробити, коли буде, як ви казали, той Ваш помічник, ми з Вами і ще я беру доню, - справа в нас піде добрим рухом...". Варто заважити, що дослідження проводились коштом Шепетівського ОВК. Працюючи в Старокостянтиніві академік О.Новицький разом з донькою М.Новицькою проживали в гостинному домі Кочубеїв Славуті.

Звіт про роботу був надрукований в "Хроніці археології та мистецтва", що видавав

ВУАК в 1931 р. В ньому вчений зазначав, що досліджувати українську архітектуру XVI століття та замки-фортеці є вельми актуальним, так як з часом вони все більше руйнуються. І замок Острозьких відповідає і тому і іншому завданню. Кошти, отримані від Шепетівського ОВК, дозволили Олексі Петровичу провести ґрунтовне дослідження і зробити реконструкцію кам'яного замку, 15 креслень, 9 замальовок, велику кількість світлин.

У цій роботі йому допомагали окрім завідувача Старокостянтинівським державним історико-культурним заповідником В.Кочубея, художник В.Голдасевич і землемір В.Елснер¹². Точно вимірявши всі вцілілі будівлі, було розчищено від будівельного вантажу одну з амбразур і в ній проведено археологічні розкопки, задля виявлення підмурівків.

Було встановлено, що будівля замку не одночасна: до XVI століття належить тільки західна його частина і церква, східна ж частина пізнього часу. Це підтвердили і літературні джерела. О.Новицькому вдалося довести, що Костянтин Острозький збудував між 1561 і 1571 рр. двоповерховий кам'яний замок з підвальними приміщеннями, церкву і двоповерхову браму та кам'яні мури з бійницями. Збереження цих споруд дало можливість відтворити вигляд замку-фортеці у XVI ст. Але на той час не зберігся комплекс дерев'яних будівель. Тому і планував академік Новицький провести дещо пізніше археологічні розкопки¹³.

Після закінчення дослідів 22 липня 1930 р. О.Новицький писав до Славути: "Написав я вчора звіт за свою роботу в Костянтиніві, яку надрукую, вишлю вам.

Приємно було пригадати ті прекрасні два тижні, що ми провели з Вами в Костянтиніві. Взагалі ми охоче згадуємо їх, - так добре нам жилося й так добре йшла праця"¹⁴. Передавав академік і необхідну літературу для В.Кочубея.

13 вересня того ж року Володимир Іванович повідомляв у Київ про археологічні пробні розкопки в Старокостянтинівському заповід-

нику під його керівництвом. Поділився він і своїми тривогами з приводу постанови Укрнауки про переведення його музею в Старокостянтинівський заповідник¹⁵.

І далі Олекса Петрович Новицький продовжував вже "кабінетне" вивчення замку-фортеці в кінці 1931 - на початку 1932 рр. Для цього йому були потрібні зразки давньої цегли, фото надвірної башти та загального виду стіни по один і другий бік брами. Про допомогу в цій справі він просив 22 грудня 1931 р. в листі до В.Кочубея¹⁶.

Як справжнього вченого, академіка О.Новицького цікавило, перш за все, опублікування результатів своєї праці. Ось що він писав про заступника Укрголовнауки, головного інспектора з охорони пам'яток історії та культури Василя Дубровського, з яким він завжди жваве листування: "Зараз підготовчу роботу по реконструкції Старокостянтинівського замку вже кінчаю: залилось тільки по моїм черновим кресленням викреслити перспективний вид цієї реконструкції, що зараз вже провадиться. Ви пропонуєте мені видати цю мою роботу від УКОПК'а¹⁷, яка Ваша думка щодо цього видання? Мені здавалося б за найкраще, щоб хтось з істориків-марксистів написав історію цього заповідника, як панського маєтку, а з свого боку охарактеризував би його як фортецю XVI-го віку"¹⁸.

Зрозуміло, що за часів, коли в пресі та на офіційному рівні почалося цькування ВУАКУ та особисто О.Новицького, іншого способу видати результати кількарічної праці не було. На жаль, цим планам так і не судилося здійснитися.

Хоча невиліковна хвороба та тяжка морально-політична атмосфера в ВУАК перешкодили О.Новицькому завершити видання матеріалів з дослідження Старокостянтинівського замку-фортеці, все ж його діяльність мала неабияке значення для збереження та подальшого вивчення видатної пам'ятки фортифікаційної архітектури.

Олександр Бонь

1 Науковий архів Інституту археології НАН України (далі - НА АІ НАНУ).-Ф. ВУАК, спр. 84.-Арк. 26-26 зв.
2 Там само.-Спр. 302.-Арк. 7-7 зв.
3 Там само.-Спр. 116/35.-Арк. 1-1 зв.
4 Там само.-Спр. 152.-Арк. 1.
5 Там само.-Арк. 2-4.
6 Там само.-Арк. 8.
7 Там само.-Арк. 6.
8 Там само.-Арк. 12.
9 Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР (Збірник методичних матеріалів в шести частинах).-Ч. 2. Охорона пам'яток історії та культури.-1926-1941.-К., 1989.-С. 87.

10 Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського (далі - ІР НБУВ).-Ф. 279.-№1046.-Арк. 9.

11 Там само.-Арк. 9 зв.

12 Новицький О.П. Звідомлення за досліди замка-фортеці колишніх князів Острозьких у старо-Костянтиніві р. 1930//Хроніка археології та мистецтва.-Ч. 3.-К., 1931.-С. 67.

13 Там само.-С. 68.

14 ІР НБУВ.-Ф. 279.-№1046.-Арк. 12.

15 Там само.-№1176.-Арк. 1-2 зв.

16 Там само.-№1146.-Арк. 29.

17 УКОПК - Український комітет охорони пам'яток культури. Координував діяльність пам'яткоохоронних органів в Україні.

18 ІР НБУВ.-Ф. 279.-№1046.-Арк. 30.